

Чорний О.В.

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

БИТВА ЗА ДНІПРО: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА В ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Битва за Дніпро – одна з ключових битв у німецько-радянському протистоянні на Східному фронті в роки Другої світової війни. У її ході Червона армія повністю очистила Лівобережжя Дніпра і Донеччину, форсувала дніпровський рубіж, захопила на його березі кілька стратегічних плацдармів, з яких наприкінці 1943 – на початку 1944 року продовжилося безперервне просування радянських з'єднань на правобережжя ріки та тривало до середини квітня 1944 року. У радянській мілітаристиці наукове осягнення битви за Дніпро було започатковане ще в роки війни та триває й досі. У пропонованому дослідженні автор аналізує історіографію битви за Дніпро в контексті загальної історіографії німецько-радянської війни 1941–1945 років та історіографії т. зв. докорінного перелому, символами якого нині вважають Сталінградську та Курську битви, а також битву за Дніпро, у ході яких відповідно було започатковано, досягнуто та закріплено перелом у протистоянні між Вермахтом та Червоною армією на користь останньої.

Проаналізувавши найбільш знакові дослідження з історії війни та битви за Дніпро, автор дійшов висновку, що широко відома концепція «переломного 1943 року», який ототожнюється з трьома знаковими перемогами СРСР під Сталінградом, Курськом і на Дніпрі, є витвором Й. В. Сталіна, його оточення та радянських істориків 1950-х – початку 1990-х років. У статті з'ясовано, що радянські історики-мілітаристи тривалий час не наважувалися події на Дніпрі середини серпня – кінця грудня 1943 року називати битвою за Дніпро, оскільки цього не зробив Й. В. Сталін. На думку автора і Й. В. Сталін, і радянські історики робили це свідомо аби показати, що міць німецької військової машини була зламана на території Радянської Росії – під Москвою, Сталінградом і Курськом. Окрім цього дослідник наголошує, що у визначених радянською історіографією хронологічних межах битва за Дніпро не закінчилася, оскільки дніпровський рубіж подолано не було. Причиною штучного скорочення часових і територіальних рамок битви автор вважає політичні та ідеологічні мотиви радянського керівництва спрямовані на те, аби протистояння на Дніпрі не стало тривалішим у часі за Сталінградську і Московські битви, а з тим і наймасштабнішою битвою на Східному фронті в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Німецько-радянська війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, битва за Дніпро, докорінний перелом, мілітаристика, дослідження, історіографія.

Постановка проблеми. Битва за Дніпро – одна з найбільших і наймасштабніших баталій на Східному фронті в роки Другої світової війни. Радянська історична наука з-поміж трьох головних кампаній «переломного 1943 року» – під Сталінградом, на Курській дузі та на Дніпрі, останній відвела роль завершення докорінного перелому, який відбувся під час Сталінградської та Курської битв, у ході яких Червона армія перехопила стратегічну ініціативу на фронті [17, с. 589–590].

З появою в СРСР узагальнених праць з історії німецько-радянської війни таке бачення докорінного перелому стало ключовим, а з часом перетворилося в історіографічно-пропагандистський штамп, успадкований у тому числі і вітчизняною історичною наукою в роки державної незалеж-

ності України. Нині гостро стоїть питання про переосмислення битви – її хронологічних і територіальних рамок, ключових подій у її межах, а з тим і значення усієї баталії для подальшого розгортання радянського наступу на Східному фронті [25; 44]. Зазначене є свідченням того, що битва за Дніпро, а також усі події військового і політичного характеру, що відбулися у її ході на полі бою та на дипломатичному фронті, є актуальними для наукового пізнання. Реалізація останнього обумовлює ґрунтовне вивчення історіографічної бази окресленої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Битва за Дніпро впродовж останніх десятиліть не стала предметом окремого фундаментального дослідження, але деякі її епізоди – як то бої за

Київ, форсування Дніпра в районі Лютіжа і Великого Букрина, практично постійно перебувають у дослідницькому полі. Констатуючи факт відсутності новітньої монографічної літератури з історії битви за Дніпро, маємо підстави стверджувати, що й осягнення її історіографії лише започатковане. У даному напрямку нами виявлено лише кілька робіт з історії її вивчення. Одна із них – розлога стаття О. Є. Лисенка, підготовлена до 70-ї річниці битви за Дніпро. У роботі дослідник представив подію як об’єкт історіописання, проаналізувавши відповідні публікації 1944 – початку 2000-х років [24]. Інша праця, у якій зустрічаємо огляд історіографії події, це стаття О. Є. Лисенка та Р. І. Пилявця, у якій автори окреслили нове концептуальне бачення німецько-радянського протистояння на Дніпрі [25]. У той же час історична наука накопичила значний масив публікацій, присвячених окремим подіям у межах битви.

Мета дослідження. Оскільки історіографія битви за Дніпро нараховує сотні публікацій та наукових розвідок, у рамках пропонованого дослідження ми проаналізуємо лише найбільш знакові з них та акцентуємо увагу на політико-ідеологічній складовій проблеми. Виходячи з цього, мета статті – з’ясувати походження історіографічно-пропагандистського кліше про «переломний 1943 рік» та визначити його вплив на наукове осягнення битви за Дніпро у радянський і пострадянський час.

Виклад основного матеріалу. Огляд загальних праць з історії німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни, окремих етапів, битв та операцій масштабного конфлікту Червоної армії і Вермахту засвідчує, що підготовка наукових і науково-популярних розвідок, присвячених проблемам протистояння СРСР і Німеччини було започатковано ще під час самої війни. Підготовкою досліджень займалися офіцери спеціалізованих кафедр Військової академії імені М. В. Фрунзе, Військової академії механізації і моторизації РСЧА імені Й. В. Сталіна, Вищої військової академії Генерального штабу РСЧА імені К. Є. Ворошилова, а також офіцери Військово-історичного та Військово-статистичного відділів Генерального штабу Червоної армії.

Перші розвідки присвячені подіям війни – великим битвам та операціям, з’являлися в СРСР окремими невеликими виданнями. Як правило, узагальнені матеріали стосовно важливих операцій чи битв публікувалися вже через 2–3 місяці або через пів року, максимум через рік, після їхнього закінчення. Для прикладу, перша розвідка про бої за Сталінград з’явилася уже 1943 року [38], того

ж року були надруковані нариси про бої за Харків [18] і Донецький басейн [19], історичні брошури про повернення під радянський контроль Києва [26] і Мелітополя були представлені читачам 1944 року [23]. Джерелами для таких публікацій виступали повідомлення Радінформбюро, газетні статті фронтових кореспондентів, рідше – оперативні документи та журнали бойових дій. Це дозволяє стверджувати, що радянська партійна та ідеологічна машина ще в роки війни взяли під контроль підготовку «правильної» історії війни. Останнє засвідчується і роботою у діючій армії. У структурі Генерального штабу РСЧА, у складі оперативних відділів штабів дивізій, корпусів, армій і фронтів, починаючи з 1942 року, були створені т. зв. «відділи по вивченню досвіду Великої Вітчизняної війни», які займалися підготовкою журналів бойових дій та узагальненням аналітичних матеріалів за результатами наступальних або оборонних дій на тому чи іншому напрямку. Відповідно до діючих на той час інструкцій, і журнали бойових дій, і аналітичні матеріали підготовлені «по гарячих слідах» відразу ж підлягали засекреченню. У СРСР працювати з такими матеріалами мали право лише офіцери з Військово-історичного та Військово-політичного управлінь Генштабу та представники вищого командного складу Червоної армії.

З огляду на це, уже в роки війни стосовно її вивчення склалися подвійні стандарти, суть яких зводилася до двох тенденцій. Перша передбачала підготовку публікацій для широкого загалу, друга – лише для вузького кола фахівців. У межах пропонованої статті ми торкнемося лише робіт, які в СРСР були у вільному доступі, тобто публікувалися без грифу «Цілоком таємно» або без позначки «Для службового користування».

Публікації для широкого загалу за радянськими ідеологічно-пропагандистськими стандартами, передбачали цитування висловлювань перших осіб радянської держави стосовно війни або окремих її етапів. У роки війни і до початку деєталізації найбільш вживаними були цитати Й. В. Сталіна. Без них не обходилося жодне видання в тоталітарному СРСР. Промови Й. В. Сталіна, особливо ті, що були присвячені знаковим датам радянської історії, лягли в основу і періодизації німецько-радянської війни, і в основу оціночних суджень стосовно окремих її подій, на тривалий час визначили підходи до їхнього представлення в науково-дослідній літературі.

У цьому контексті цікавою (з погляду впливу на радянську історіографію війни) є доповідь

«радянського вождя» виголошена ним 6 листопада 1943 року [48]. Того дня Й. В. Сталін, у межах святкування 26-ї річниці т. зв. «Великого Жовтня», зустрівся з депутатами Московської ради трудящих, під час якої зробив доповідь, присвячену подіям на фронті і в країні. У виступі він наголосив, що перемоги РСЧА під Сталінградом, на Курському виступі, а також просування радянських з'єднань до Дніпра і на захоплених плацдармах за Дніпром є докорінним перелом у війні. Істориками сталінська теза про досягнення Червоної армії перелому на фронті відразу ж була взята на озброєння та оформлена в концепцію докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні», зміст якої зводився до того, що 1943 рік на Східному фронті став переломним, а символами докорінного перелому стали три великі битви – Сталінградська, Курська та битва на Дніпрі.

Під це твердження у 1950-х – середині 1960-х років була підлаштована періодизація війни, у якій період докорінного перелому зайняв чільне місце. За цей час періодизація війни розроблялася і затверджувалася тричі. У 1947 році Військово-історичним управлінням Генерального штабу Червоної армії було виділено дев'ять періодів, у 1949–1950 рр. – їхня кількість була скорочена до п'яти, а в 1960–1965 рр. під час підготовки шеститомника «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» дослідниками було обґрунтовано поділ війни на чотири періоди [29, с. 48–49]. На всіх етапах дискусії сталінський погляд на війну враховувався, що відображалось у відповідних студіях.

Перші публікації стосовно протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі з'явилися уже 1944 року. Це були невеликі брошури – «Велика Дніпровська переправа» (збірник-передрук матеріалів фронтових кореспондентів опублікованих газетою «Червона зірка») [3] та оглядова розвідка генерал-майора Ф. М. Ісаєва «Битва за Дніпро» [15]. Остання означеного року була опублікована двічі – влітку [15, с. 2] та ранньої осені [16, с. 2]. Обидва видання ідеологічно витримані, містять цитати з промов Й. В. Сталіна та включають пасажі про самовідданість і героїзм солдатів-визволителів.

Робота Ф. М. Ісаєва стала першою науковою спробою осягнення подій, що відбулися під час німецько-радянського протистояння на Дніпрі наприкінці літа 1943 – взимку 1944 року. Генерал-майор Ф. М. Ісаєв подав битву за Дніпро не як комплекс спланованих Ставкой ВГК, Генеральним штабом РСЧА і фронтовим командуванням

наступальних операцій, а як широкомасштабне (почасти ситуативне) просування Червоної армії до Дніпра на київському, полтавсько-кремненчуцькому, дніпропетровському та запорізькому напрямках, на Донеччині, з форсуванням Дніпра від Лоева до Запоріжжя та захопленням плацдармів на його правому березі. Також автор у межі битви включив «Київську операцію та протидію контрнаступу супротивника під Києвом», просування радянських з'єднань у напрямку Житомира, Бердичева і Кіровограда наприкінці грудня 1943 – у середині січня 1944 року та ліквідацію Корсунь-Шевченківського угруповання ворожих військ. При цьому автор дослідження чітких хронологічних меж битви не вказав. У той же час аналіз викладеного в брошурі матеріалу дозволяє говорити про її умовне датування серединою серпня 1943 – серединою лютого 1944 року. Тобто за Ф. М. Ісаєвим битва тривала повних 6 місяців.

Після війни ця робота зникла з поля зору дослідників. У відомих військово-історичних працях другої половини 1940-х – першої половини 1950-х років нам не вдалося виявити жодного посилання на неї. Причиною ігнорування розвідки могли бути політико-ідеологічні мотиви, про що ми ще скажемо пізніше.

У перше повоєнне десятиліття в СРСР з'явилося ряд робіт присвячених загальній історії війни [27] та знаковим перемогам Червоної армії у її ході [7; 4]. Аналіз робіт на предмет порушеної проблеми засвідчує наступне: по-перше, події, що відбулися на німецько-радянському фронті в середині серпня – наприкінці грудня 1943 року, завжди перебували під належною увагою дослідників, які в переважній більшості були військовими істориками та мали звання, як правило, не нижче полковника (тобто історію війни писали військові); по-друге, події, пов'язані з наступом Червоної армії на Лівобережжі, з виходом до Дніпра, з форсуванням та захопленням плацдармів на західному березі ріки, дослідниками не завжди визначалися поняттям «битва за Дніпро», у той час як протистояння під Сталінградом і на Курському виступі були представлені битвами. Останнє обумовлює пошук логічного пояснення такого стану речей.

Знаний радянський історик, академік І. І. Мінц, який одним із перших підготував узагальнюючу працю з історії війни, торкаючись докорінного перелому, зазначив, що розгортання подій на Східному фронті на користь СРСР відбулося у ході Сталінградської та Белгородсько-Харківської битв (в оригіналі – «Белгородско-Харьков-

ского сражения») [27, с. 33–36]. Стосовно битви за Дніпро дослідник не використовував поняття «битва», не висловив жодних оціночних суджень щодо неї, не вказав її хронологічних меж, а лише побіжно згадав бої на дніпровському рубежі у контексті форсування ріки та звільнення Києва [27, с. 42–43].

Військовий історик С. З. Голиков [7], визначивши 1943 рік переломним на Східному фронті, ототожнив сам перелом на фронті із битвами під Сталінградом та на Курському виступі [7, с. 104]. Варто відзначити, що дослідник оперував поняттям «битва за Дніпро», пов'язуючи її із звільненням Лівобережної України, форсуванням Дніпра, захопленням і розширенням плацдармів на його правому березі та звільненням Києва. При цьому С. З. Голиков розмежував події в смузі наступу Воронежського (1-го Українського), Степового (2-го Українського) фронтів на київському та полтавсько-кремечуцькому напрямках з подіями в смузі наступу Південно-Західного (3-го Українського) та Південного (4-го Українського) фронтів на Донеччині, на дніпропетровсько-запорізькому та мелітопольсько-херсонському напрямках, вважаючи їх окремими військовими кампаніями. Оцінюючи битву за Дніпро, автор відзначив, що вона переросла в битву за Правобережну Україну [7, с. 118].

Інша тенденція в оцінці 1943 року і ключових подій, що відбулися в його межах, простежується у роботі Ф. Д. Воробйова та В. М. Кравцова [4]. Оперуючи поняттями «докорінний перелом», «переломний 1943 рік» [4, с. 180–249], автори ототожнили його з перемогами Червоної армії під Сталінградом, на Курській дузі, а також з подіями на Донеччині, з наступом радянських з'єднань на Лівобережній Україні та з форсуванням Дніпра. Але якщо події в районі Сталінграда і Курська дослідники чітко назвали битвами, то стосовно події кінця літа – зими 1943 року на лівому фланзі Східного фронту вживали поняття «бої на Дніпрі» [4, с. 229–237].

Викладене вище ставить перед нами питання: чому радянські історики у перші повоєнні десятиліття уникали в дослідженнях поняття «битва за Дніпро» або ж розділяли протистояння на Дніпрі на окремі кампанії? Відповідь на це питання очевидна – оцінка подій на Дніпрі Й. В. Сталіним. Наше судження базується все на тій же промові Верховного Головнокомандувача, виголошеній 6 листопада 1943 року. Що ж саме озвучив «вождь і учитель» всіх радянських людей?

Оцінюючи «переломний 1943 рік» та визнаючи символи переможного поступу Червоної

армії, Й. В. Сталін сказав: «Якщо **битва під Сталінградом** вішувала кінець німецько-фашистської армії, то **битва під Курськом** довела її до катастрофи» [48, с. 1]. Щодо протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі «вождь» сухо і без надмірного пафосу констатував: «Наші війська за три літні місяці 1943 року майстерно форсували чотири дуже серйозні водяні перешкоди – Сіверський Донець, Десну, Сож і Дніпро. Я вже не кажу про такі перешкоди, як оборона німців у районі ріки Міус – на захід від Ростова та оборона в районі ріки Молочної – поблизу Мелітополя. Нині Червона армія успішно громить ворога по ту сторону Дніпра» [48, с. 1]. Тут «мудрий вождь» трохи злукавив. Чотири названі ріки Червона армія не могла форсувати впродовж літніх місяців, оскільки загальний наступ розпочала лише в середині серпня, а перші з'єднання на відповідні рубежі вийшли впродовж вересня 1943 року. В усьому іншому, як кажуть, коментарі – зайві. Наразі це єдина оцінка Й. В. Сталіним подій кінця літа – осені 1943 року, що розгорнулися на Східному фронті під час наступу Червоної армії до Дніпра та в ході його форсування.

Судження Й. В. Сталіна були розібрані на цитати, а значить – пішли в тираж [5, с. 95], охоплюючи маси довірливих громадян. Скажімо, 21 січня 1944 року під час «урочисто-траурного» (в оригіналі – «торжественно-траурного») засідання з нагоди 20-ї річниці зі смерті В. І. Леніна у доповіді на пошану «вічно живого вождя» сталінську концепцію докорінного перелому та його символів озвучив начальник Радінформбюро та за сумісництвом очільник Головного політуправління Червоної армії О. С. Щербаков [31, с. 2]. Його промову (так само як і доповідь Й. В. Сталіна) опублікували усі центральні газети СРСР. Як відомо, роль преси у той час була досить потужною у справі формування «правильних» (читай – потрібних) думок і суджень.

На майбутнє в тоталітарному СРСР промова Й. В. Сталіна на тривалий час стала таким собі дороговказом для дослідників у висловлюванні суджень та історичних оцінок. Реакція причетних була миттєвою. Для прикладу, після 6 листопада 1943 року оперування поняттям «битва за Дніпро» припинилася в засобах масової інформації. Скажімо, на сторінках газети «Червона зірка» (а це офіційний засіб масової інформації НКО СРСР) зникла рубрика «Герої битви за Дніпро», започаткована у жовтні 1943 року [6]. Надалі події, пов'язані з протистоянням РСЧА і Вермахту на Дніпрі, не удостоювалися і від-

значення перших річниць, як це було у випадку із Сталінградською [37; 40] та Курською битвами [39] у 1944–1945 роках. У цьому контексті варто навести ще одне досить цікаве спостереження. У післявоєнному виданні «Великої радянської енциклопедії», більшість томів якої були опубліковані або за життя Й. В. Сталіна, або до початку активної десталінізації, окремої статті під назвою «Битва за Дніпро» немає. Коротка інформація стосовно неї подана в статті «Дніпро», яка стосується ріки – її географії, природи та господарського використання [10, с. 573]. У той же час видання містить окремі статті «Сталінградська битва 1942–1943» [36] та «Курська битва 1943» [34].

У 1960-х роках проблематикою, пов'язаною з битвою за Дніпро займалися Б. С. Тельпуховський [41], Г. М. Уткін [43], М. І. Шеховцов [45; 46], С. Ф. Печененко [30], Г. А. Колтунов [21] та інші. 1966 року була надрукована брошура генерал-майора Б. С. Тельпуховського «Битва за Дніпро та звільнення Києва» [41]. Від появи розвідки Ф. М. Ісаєва це стала перша публікація (з-поміж відкритих досліджень), у назві якої зафіксовано поняття «битва за Дніпро». Автор і раніше у своїх роботах саме так називав події кінця серпня – кінця грудня 1943 року, оцінюючи їх як «великі успіхи Червоної армії, що стали продовженням переможних (в оригіналі «победоносных») битв на Волзі та під Курськом та закріпили докорінний перелом у війні» [42, с. 81]. Б. С. Тельпуховський хоч і визначив події на фронті кінця літа – зими 1943 року битвою за Дніпро, але при цьому загнав отриману у її ході перемогу, у тінь Сталінградської та Курської битв, зазначивши, що міць і сила Вермахту була остаточно зламана під час нищівного удару на Волзі [41, с. 5], а «під Курськом німецька армія впродовж двох місяців була поставлена на межу виживання» [41, с. 47]. У свою чергу це є сповіданням ще однієї сталінської тези про те, що німецька військова машина була зламана на території РСФСР (Радянської Росії) – під Москвою, Сталінградом і Курськом і що ключову роль у цьому відіграв «великий російський народ» [35, с. 196–197], що є абсолютним міфом.

Серед наукових праць з історії битви за Дніпро, що вийшли друком у 1960-х роках, найбільш відомою є монографія Г. М. Уткіна «Штурм «Східного валу». Звільнення Лівобережної України та форсування Дніпра», що була опублікована 1967 року [43]. Це перша і єдина в радянській історіографії комплексна праця з історії битви за Дніпро, підготовлена на широкій джерельній

базі. Автор напрацював власну концепцію подій, пов'язаних з виходом Червоної армії до Дніпра, з форсуванням дніпровського вододілу та захопленням і розширенням плацдармів на його правому березі. Г. М. Уткін включив у межі битви: 1) наступ Центрального, Воронежського та Степового фронтів на чернігівському, київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках, а також просування Південно-Західного і Південного фронтів на Донеччині, з подальшим виходом на Дніпро в районі Дніпропетровська та Запоріжжя і на південь від останнього; 2) форсування Дніпра поблизу Лосева, у районах на північ та на південь від Києва, на ділянці Кременчук – Верхньодніпровськ – Запоріжжя; 3) прорив німецької оборони на річці Молочній з'єднаннями Південного (4-го Українського) фронту та їхній вихід на т. зв. «Турецький вал», початок блокування Криму; 4) захоплення ряду плацдармів на правому березі Дніпра та розширення частини з них до рівня стратегічних у районі Києва та Кременчука. Дослідник (як це впливає із вміщеної у книзі хронологічної таблиці) датував подію 12 серпня – 31 грудня 1943 року [43, с. 457–462], при цьому у тексті не часто використовував поняття «битва за Дніпро», що відображено і в назві роботи. Її вибір, очевидно є свідомим кроком автора дати монографії якомога промовисту, ідеологічно витриману назву, яка б пропагувала, героїзувала і відображала подвиг Червоної армії у протистоянні із супротивником під час форсування Дніпра та штурму зведеної на його берегах оборонної лінії.

Подальший аналіз історіографії війни засвідчує, що з появою згаданих праць, у радянській мілітаристичній зріс інтерес дослідників до битви за Дніпро. Зокрема, 1968 року «Військово-історичний журнал» опублікував ряд статей [30; 21; 45], зміст яких підсилював наявні дослідження з історії РСЧА і Вермахту на дніпровському рубежі, але не розв'язав проблему вживання поняття «битва за Дніпро» та обґрунтування її хронологічних і територіальних меж.

На цьому етапі вивчення події окремої уваги заслуговує розвідка М. І. Шеховцова «Наступ військ Степового фронту на криворізькому напрямку в жовтня 1943 року» [45], у якій автор не лише ґрунтовно розкрив окреслену проблему, показавши розширення т. зв. кременчуцького плацдарму у напрямку Кривого Рогу з 15 жовтня до 3 листопада 1943 року, а й наголосив, що описувані події були складовою битви за Дніпро [45, с. 41]. При цьому варто відзначити, що в попередніх роботах дослідник не вживав поняття

«битва за Дніпро», а називав відповідні події стратегічним наступом Червоної армії влітку та восени 1943 року [46].

1973 року «Військово-історичний журнал» опублікував ряд матеріалів, присвячених загальним та окремим проблемам дніпровської баталії, вперше виділивши на сторінках видання рубрику «До 30-річчя битви за Дніпро» [11, с. 45]. Серед опублікованих студій і коротких спогадів окремої уваги заслуговує стаття О. М. Ракицького «Падіння «Східного валу» [32], в якій автор отождив битву за Дніпро власне з форсуванням ріки та штурмом німецьких укріплених позицій на ній. Таким чином, дослідник в цілому підтримував концепцію Г. М. Уткіна, але на відміну від колеги, спробував подати битву компактніше, звуживши її просторові межі. Принагідно зазначимо, що на початку 1970-х років таке бачення битви за Дніпро просувалося дослідниками в радянській мілітаристиці. Для прикладу, військові історики В. П. Морозов та О. В. Басов у роботі «Основні етапи Великої Вітчизняної війни» представили битву наступним чином: «У середині жовтня 1943 року літня кампанія (!) майже без паузи переросла в нову наступальну кампанію, яка продовжувалася до весни 1944 року. Головною подією цієї кампанії стала битва за Дніпро і Правобережну Україну, що почалася в 20-х числах вересня форсуванням Дніпра військами Воронежського, Центрального, Степового та Південно-Західного фронтів» [28, с. 69].

Цитована теза сягає корінням оціночних суджень стосовно широкомасштабної дніпровської баталії, висловлених у шеститомнику «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945». Автори праці стверджують, що ключовою подією битви за Дніпро стало форсування ріки з ходу на широкому фронті та захоплення плацдармів на її правому березі з'єднаннями Червоної армії [17, с. 356–357]. Тим самим радянський наступ на Лівобережжі Дніпра у вересні 1943 року виглядав як таке собі осіннє продовження переможної літньої кампанії [17, с. 356], що деякі історики спробували закріпити у публікаціях [28, с. 67].

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років в історіописанні стосовно досліджуваної проблеми чітко викристалізулася ще одна досить цікава (не позбавлена політичних та ідеологічних мотивів) концепція, яка розроблялася ще з 1950-х років. Радянськими істориками широкомасштабний наступ Червоної армії середини серпня – середини квітня 1944 року (наслідком якого стало

повне подолання дніпровського рубежу від Лосва до Херсона) було умовно розділено на окремі складові: 1) просування Червоної армії з метою виходу до Дніпра та захоплення плацдармів на західному березі ріки; 2) звільнення Донецького басейну; 3) деокупація Правобережної України, стосовно якої наприкінці 1940-х – у 1950-х роках вживалося поняття «битва за Правобережну Україну» [9]. Таке дрібнення подій на фронті кінця літа 1943 року – весни 1944 року закріпилося монографічними працями Б. Г. Соловйова [33], О. Г. Єршова [12] та А. М. Грильова [8].

Глибокий аналіз згаданих досліджень дозволяє стверджувати, що їхній зміст відповідає двом промовам Й. В. Сталіна стосовно ходу бойових дій на Східному фронті у середині серпня 1943 – середині квітня 1944 року, які були виголошені 6 листопада 1943 року на честь XXVI річниці та 6 листопада 1944 року – на честь XXVII річниці «Великого Жовтня» [49]. Остання серед дослідників більше відомо, як «концепція десяти сталінських ударів».

Аналіз монографій Б. Г. Соловйова та О. Г. Єршова засвідчує, що їхній зміст більше відповідає промові «головного радянського стратега» від 6 листопада 1943 року, а праця А. М. Грильова є глибокою розробкою сталінських тез з доповіді 6 листопада 1944 року про переможні та руйнівні (в оригіналі «победоносные» і «сокрушительные») удари Червоної армії на Правобережній Україні.

Повертаючись до першої наукової розвідки з історії битви за Дніпро, відзначимо, що сталінська промова від 6 листопада 1944 року стала підставою для декласації роботи генерал-майора Ф. М. Ісаєва, яка не вписалася в концепцію т. зв. «сталінських ударів», а відповідно і не вплинула на альтернативну розробку радянськими істориками теми «битви за Правобережну Україну» [9], яка з часом була оформлена дослідниками в Дніпровсько-Карпатську стратегічну наступальну операцію (24.12.1943–17.04.1944).

Таким чином, на початку 1970-х років масштабний і безперервний наступ Червоної армії на південному фланзі німецько-радянського фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року з надважким протистоянням супротивників на Дніпрі як стратегічному рубежі німецької оборони, у радянській історичній науці було подрібнено на наступи на стратегічних напрямках, один із яких (з виходом на Дніпро в районі Київ – Черкаси – Кременчук – Запоріжжя з подальшим форсуванням ріки та захопленням плацдармів) отримав назву битва за Дніпро.

У середині 1970-х років радянськими військовими істориками М. І. Шеховцовим та Г. А. Колтуновим були чітко окреслені хронологічні рамки битви за Дніпро [47]. Дослідники встановили початком битви 24 серпня 1943 року та прив'язали його до нового наступу Воронежського і Степового фронтів на Лівобережжі Дніпра після остаточного звільнення Харкова. Кінець протистояння визначили 24 грудня 1943 року та ототожили його із закінченням т. зв. Київської оборонної операції (13 листопада – 24 грудня 1943 р.). Це датування стало хрестоматійним [2, с. 98; 20, с. 253; 1], а публікація розлогої довідки про битву в «Радянській військовій енциклопедії» офіційно визначила статус події як «битва за Дніпро».

Варто зауважити, що битва за Дніпро як за стратегічний об'єкт розпочалася дещо раніше і закінчилася значно пізніше. І якщо дата початку битви виглядає більш-менш логічно, то кінцева хронологічна межа баталії, на наш погляд, призначена відповідно до концепції трьох переможних кампаній «переломного 1943 року». На користь нашого висновку наведемо ряд аргументів. Найперше надамо слово високопоставленому очевидцю подій. Маршал СРСР І. С. Конєв, який під час битви за Дніпро командував Степовим (2-м Українським) фронтом, з приводу кампанії відзначив: «Кіровоградська операція (події на фронті першої половини січня 1944 року – О. Чорний) ніби завершувала ряд запеклих боїв нашого фронту на правому березі по розширенню плацдармів і створювала умови для переходу в рішучий наступ на Правобережній Україні» [22, с. 77]. Також не потрібно забувати, що Вермахт у середині січня 1944 року ще досить упевнено контролював на Дніпрі т. зв. миронівсько-звенигородський виступ, ліквідація якого увійшла в історію війни як Корсунь-Шевченківська операція, пізніше пафосно названа радянськими полководцями «Каннами на Дніпрі» [13, с. 13–14]. Окрім того Червоної армії у лютому–березні 1944 року ще довелося помірятися силами із супротивником в районі Кривого Рогу, на Нікопольському плацдармі та в районі Нікополя, а в березні взяти під контроль Херсон. Також є підстави вважати, що битва за вихід до Дніпра та його подолання розпочалася не після звільнення Харкова, а з прориву німецьких добре укріплених позицій довкола нього, на південь від міста – на Сіверському Дінці та Міусі, які фактично були єдиною оборонною лінією, облаштованою німецькою стороною навесні та влітку 1943 року, яку Червона армія почала штурмувати силами чотирьох фронтів на початку – в середині

серпня 1943 року практично водночас та по всій лінії зіткнення. Підставою для такого судження є директиви Ставки ВГК на виконання відповідних дій, кінцевим результатом яких Червона армія в стислі строки мала вийти до Дніпра [14, с. 470].

Викладені аргументи свідчать, що хронологічні і територіальні межі битви за Дніпро значно скорочені, а з тим нівельовані і її оцінки радянськими істориками. Для прикладу, битви під Сталінградом і на Курському виступі в оцінках радянських дослідників стали подіями, що «повернули хід світової історії» та мали «всесвітньо-історичне» значення [17, с. 78, 291], а битва за Дніпро – це лише «історична перемога», що забезпечила просування Червоної армії на Правобережжі Дніпра з подальшим виходом на державний кордон СРСР.

Все це прояви політизації та ідеологізації контенту про німецько-радянську війну, що були спрямовані непорушно утвердити скріпоносні тези про те, що найбільші і знакові битви на німецько-радянському фронті, у ході яких Вермахт зазнав визначальних поразок, відбулися під Москвою, Сталінградом і Курськом, тобто на території РСФСР (Радянської Росії). Причому, хронологія Московської і Сталінградської битв у 1960-х – 1970-х роках була обґрунтована так, аби обидві баталії стали найтривалішими за увесь період війни, з невеликою перевагою Московської (204 доби) над Сталінградською (201 доба). У 1970-х роках під це, навіть, розроблялася концепція «докорінного перелому», зміст якої зводився до того, що саме події під Москвою і Сталінградом забезпечили злам німецької стратегічної ініціативи, а Курська битва стала лише закріпленням переваги Червоної армії на фронті [29, с. 50].

Інтерпретація битви за Дніпро у ширших хронологічних межах, які ми пунктирно окреслили вище, дозволяє говорити про безперервне протистояння РСЧА і Вермахту наприкінці літа 1943 – на початку весни 1944 року, яке тривало понад 220 діб. Це означає, що битва за Дніпро може бути найбільшою битвою Другої світової війни на Східному фронті, що, в свою чергу, передбачає абсолютно інші висновки і щодо її значення, і щодо її місця у межах т. зв. «докорінного перелому».

На жаль, переосмислення битви за Дніпро й досі не відбулося. Українська історична наука в поглядах на баталію та в її оцінках не позбавилася радянських підходів [1; 20], хоча ревізія усталених суджень і висновків щодо неї уже започаткована [25; 44].

Висновок. Аналіз найбільш знакових досліджень з історії битви за Дніпро засвідчує, що її

концептуальне бачення сформувалося в радянський час під впливом сталінських оцінок війни та її окремих етапів. Бачення Й. В. Сталіним «докорінного перелому» та його символів (битв під Сталінградом, на Курській дузі та на Дніпрі) визначило підходи щодо вивчення і

самого «перелому», і його символічних складових, загнавши битву за Дніпро в тінь перемог під Сталінградом і Курськом. Констатація останнього зумовлює необхідність підготовки глибокого та аналітичного дослідження подій Дніпровської битви.

Список літератури:

1. Бережинский В. Г. Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года). Киев: НИЦ ГП ВСУ, УИВИ, 2002. 32 с.
2. Битва за Днепр, 1943 / Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Москва: Сов. Энциклопедия, 1985. С. 98–100.
3. Великая Днепровская переправа. Москва: Воениздат НКО, 1944. 48 с.
4. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткий военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1961. 456 с.
5. Ворошилов К. Е. Гениальный полководец Великой Отечественной войны / Ворошилов К. Е. Сталин и Вооруженные Силы СССР. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1951. С. 51–98.
6. Герои битвы за Днепр. *Красная звезда*. 1943. 17 октября. С. 1; 20 октября. С. 1; 23 декабря. С. 1.
7. Голиков С. З. Выдающиеся победы Советской армии в Великой Отечественной войне. Москва: Госполитиздат, 1954. 312 с.
8. Грылёв А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва: Наука, 1970. 352 с.
9. Грылев А. Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине (1944 г.). Москва: Воениздат, 1953. 128 с.
10. Днепр / Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1952. Т. 14. С. 570–573.
11. Еронин Н. Битва в цифрах: К 30-летию битвы за Днепр. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 9. С. 45–53.
12. Ершов А. Г. Освобождение Донбасса. Военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1973. 240 с.
13. Захаров М. В. Канны на Днепре. *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 13–15.
14. Исаев А. В. Освобождение 1943. «От Курска и Орла война нас довела...». Москва: Эксмо, 2013. 544 с.
15. Исаев Ф. М. Битва за Днепр. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 28 с.
16. Исаев Ф. М. Битва за Днепр. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1944, 32 с.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (предс.) и др. Т. 3. Коемной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг. / Под. ред. Ю. П. Петрова. Москва: Воениздат, 1964. 660 с.
18. Карпов А. Бои за Харьков. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 48 с.
19. Карпов А. Освобождение Донбасса. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 28 с.
20. Коваль М. В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1. (А–В). С. 253–254.
21. Колтунов Г. Киевская наступательная операция. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 119–123.
22. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944. Москва: Воениздат, 1991. 602 с.
23. Коротков И. Битва за Мелитополь. М.: Госполитиздат, 1944. 36 с.
24. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання / Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників: Збірник наукових праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети»», 2013. С. 183–195.
25. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 88–117.
26. Мещеряков Г. Борьба за Киев. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 50 с.
27. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1947. 72 с.
28. Морозов В. П., Басов А. В. Основные этапы Великой Отечественной войны. Москва: Просвещение, 1971. 128 с.
29. Морозов В. П. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. 1970. № 3. С. 46–59.

30. Печененко С. Гвардейская стрелковая дивизия в боях за Днепр. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 9. С. 52–59.
31. Под знаменем Ленина–Сталина советский народ идёт к победе. Доклад тов. А. С. Щербакова 21 января 1944 года на торжественно-траурном заседании, посвящённом XX годовщине со дня смерти В. И. Ленина. *Красная звезда*. 1944. 22 января. С. 2.
32. Ракицкий А. Крушение “Восточного вала”. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 9. С. 10–29.
33. Соловьёв Б. Г. Вермахт на пути к гибели. Крушение планов немецко-фашистского командования летом и осенью 1943 г. Москва: Наука, 1973. – 312 с.
34. Соловьёв Б. Г. Курская битва 1943 Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1953. Т. 24. С. 113–118.
35. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 208 с.
36. Сычев К. В., Черёмухин К. А. Сталинградская битва 1942–1943 / Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б. А. Введенский. Москва: БСЭ, 1957. Т. 40. С. 428–434.
37. Таленский Н. Великая битва. *Красная звезда*. 1944. 2 февраля. С. 3.
38. Таленский Н. Великое сражение под Сталинградом. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 32 с.
39. Таленский Н. Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор). Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 32 с.
40. Таленский Н. Славная страница истории советского военного искусства. К 2-летию победы под Сталинградом. *Красная звезда*. 1945. 2 февраля. С. 2.
41. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева. Москва: Изд-во ДОСААФ, 1966. 55 с.
42. Тельпуховский Б. С. Основные периоды Великой Отечественной войны (1941–1945). Москва: Мысль, 1965. 148 с.
43. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Воениздат, 1967. 464 с.
44. Чорний О. В. Битва за Дніпро: нові підходи до проблеми хронології та періодизації / Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Thoretical Conference (Vol. 1), October 15, 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. P. 36–37.
45. Шеховцов Н. Наступление войск Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 28–43.
46. Шеховцов Н. Развитие стратегического наступления летом и осенью 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1963. № 9. С. 12–29.
47. Шеховцов Н. И., Колтунов Г. А. Битва за Днепр 1943 / Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Председ. гл. ред. комиссии А. А. Гречко. Москва: Воениздат, 1976. Т. 1. С. 481–484.
48. XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года. *Известия*. 1943. 7 ноября. С. 1–2.
49. XXVII годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И. В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1944 года. *Известия*. 1944. 7 ноября. С. 1–2.

Chorny O.V. THE BATTLE OF THE DNIPRO: POLITICAL AND IDEOLOGICAL COMPONENT IN HISTORIOGRAPHY

The Battle of the Dnipro is one of the key battles in the German-Soviet conflict on the Eastern Front during World War II. In the course of it, the Red Army completely cleared the Left Bank of the Dnipro and Donetsk region, forced the Dnipro border, captured several strategic bridgeheads on its bank, from which the continuous advance of Soviet units on the right bank of the river continued until mid-April 1944. In Soviet militarism, the scientific understanding of the battle of the Dnipro initiated during the war years and continues to this day.

In the research the author analyzes the historiography of the battle of the Dnipro in the context of the general historiography of the German-Soviet war of 1941–1945, the historiography of the so-called of turning point of the World War II the symbols of which are now considered to be the battles of Stalinhad and Kursk, battle of the Dnipro. In the course of these events, a turning point in the confrontation between the Wehrmacht and the Red Army initiated, achieved and consolidated in favor of the latter.

Having analyzed the most important research of the history of the war and the battle for the Dnieper, the author came to the conclusion that the widely known concept of the “watershed year of 1943”, which is iden-

tified with the three significant victories of the USSR at Stalingrad, Kursk and on the Dnipro, is the work of J. Stalin, his environment and Soviet historians of the 1950 s and early 1990 s. The article found out that for a long time Soviet militarist historians did not dare to call the events on the Dnipro between mid-August and the end of December 1943 the battle for the Dnipro, because J. Stalin did not do this. In the opinion of the author, both J. Stalin and Soviet historians did this deliberately to show that the power of the German military machine was broken on the territory of Soviet Russia – near Moscow, Stalingrad and Kursk. In addition, the researcher emphasizes that within the chronological limits defined by Soviet historiography, the battle for the Dnipro did not end, since the Dnieper line was not crossed. The author considers the reason for the artificial shortening of the time and territorial framework of the battle to be the political and ideological motives of the Soviet leadership aimed at preventing the confrontation on the Dnipro from becoming longer in time than the Battles of Stalingrad and Moscow, and thus the largest battle on the Eastern Front during the World War II.

Key words: German-Soviet war, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, battle of the Dnipro, turning point of the World War II, militarism, research, historiography.